

'शाश्वत उद्योजकता' (Sustainable Entrepreneurship)

प्रा. समाधान पुंजाराम सुर्यवंशी

महाराजा सयाजीराव गायकवाड (MSG)

कला, विज्ञान आणि वाणिज्य (स्वायत्त) महाविद्यालय मालेगाव कॅम्प, ता.मालेगाव जि.नाशिक (महाराष्ट्र)

१.१ सारांश (Abstract):

जागतिक हवामान बदल, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा होणारा न्हास आणि सामाजिक-आर्थिक विषमता याचे वाढते प्रमाण, या महत्वपूर्ण जागतिक समस्या वर्तमानात दिसून येतात. या जागतिक समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर केवळ-नफा-केंद्रित उद्योजकतेच्या मर्यादा अधिकाधिक स्पष्ट होत आहेत. हा संशोधन लेख शाश्वत उद्योजकता या संकल्पनेचा अभ्यास करतो — जी पर्यावरणीय जबाबदारी, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समृद्धी यांचे एकत्रीकरण शाश्वत उद्योग निर्मितीच्या मुळाशी आहे. शाश्वत उद्योजकता म्हणजे आर्थिक नफा मिळवताना उद्योग संस्थांनी पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सामाजिक कल्याण यांचा समतोल राखणारी उद्योजकीय पद्धत स्वीकारणे होय. या संशोधन निबंधात ट्रिपल बॉटम लाईन (Triple Bottom Line – TBL) या संकल्पनेचा अभ्यास केला आहे. या संकल्पनेनुसार आर्थिक (Profit), सामाजिक (People) आणि पर्यावरणीय (Planet) या तीन घटकांची संतुलित विकासात किती महत्वाची भूमिका आहे, हे मांडण्याचा प्रयत्न केला.

याशिवाय, संशोधन निबंधात भारतीय परिप्रेक्ष्यात भारतीय उद्योगांची शाश्वततेकडे होणारी वाटचाल आणि वेगाने विकसित होणाऱ्या 'हरित स्टार्टअप्स' (Green Start-ups) प्रणालीचे विश्लेषण सदर संशोधन निबंध करतो. पर्यावरणपूरक व्यवसाय मॉडेल सुरु करणारे भारतीय उद्योगांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्याच्या आधारे (Secondary Data) या विषयाचे विश्लेषण (अभ्यास) करून, देशाच्या शाश्वत आर्थिक विकासात हरित उद्योजकतेचे महत्व आणि उपयुक्त निष्कर्ष या संशोधन लेखाच्या शेवटी मांडण्यात आले आहेत.

सूचक शब्द (Key Words): - शाश्वत उद्योजकता (Sustainable Entrepreneurship), ट्रिपल बॉटम लाईन (TBL), हरित स्टार्टअप्स, पर्यावरणपूरक व्यवसाय, भारतीय उद्योजकता, शाश्वत विकास.

१.२ प्रस्तावना (Introduction): -

एकविसाव्या शतकामध्ये औद्योगिक विकास आणि आर्थिक प्रगती वेगाने होत असली तरी, या प्रगतीमध्ये पर्यावरणाचा वाढता जाणारा न्हास आणि आर्थिक-सामाजिक विषमता यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. पारंपारिक व्यवसाय आणि उद्योजकतेचा मुख्य उद्देश किंवा हेतू केवळ 'जास्तीत जास्त आर्थिक नफा मिळवणे' हा आहे. परंतु, सद्यस्थितीत होणारा हवामान बदल (Climate Change) आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीची होत जाणारी कमतरता या जागतिक स्तरावरील आव्हानांमुळे व्यवसायाच्या या पारंपारिक दृष्टिकोनात मोठा बदल प्रत्येक देशाच्या सरकारला करावा लागत आहे. यातूनच 'शाश्वत उद्योजकता' (Sustainable Entrepreneurship) या नव्या आणि महत्त्वपूर्ण संकल्पनेची सुरुवात झाली आहे. शाश्वत उद्योजकतेमध्ये व्यवसाय हा नफा कमवण्यासोबत समाज आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यास प्राधान्य देतो.

या शाश्वत उद्योजकतेची मूळ संकल्पना हि, 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (Triple Bottom Line - TBL) या तत्त्वावर आधारित आहे. जॉन एल्किंग्टन यांनी मांडलेल्या या संकल्पनेनुसार, व्यवसायाचे मूल्यमापन करत असताना, केवळ 'नफा' (Profit) या एकाच आर्थिक घटकावर लक्ष केंद्रित न करता 'लोक' (People - समाज) आणि 'पृथ्वी' (Planet - पर्यावरण) या तीन 'P' चा समतोल साधणे गरजेचे आहे. आजच्या व्यावसायिक काळात कोणत्याही व्यवसायाच्या दीर्घकालीन यशासाठी आणि सतत कार्यरत राहण्यासाठी (Survival) TBL ची भूमिका अत्यंत आवश्यक आहे.

जागतिक पातळीवर होणाऱ्या या बदलांचे सकारात्मक परिणाम भारतीय उद्योग व्यवस्थेवरती होत आहेत. अलीकडच्या काळात भारतीय उद्योजकतेच्या परिप्रेक्ष्यात 'हरित स्टार्टअप्स' (Green Startups) ची वाढ लक्षणीय होताना दिसत आहे. पुनर्वापर करता

येण्यासारखी ऊर्जा (Renewable energy), कचरा व्यवस्थापन (Waste management), शाश्वत कृषी पद्धती आणि ई-वाहने (EVs) यांसारख्या विविध उद्योग क्षेत्रांमध्ये भारतीय उद्योजक पर्यावरणपूरक आणि नाविन्यपूर्ण व्यवसाय मॉडेल्स विकसित करत आहेत. भारत सरकारच्या 'मेक इन इंडिया' आणि 'स्टार्टअप इंडिया' व उद्योग आधारित योजनांमध्येही आता शाश्वत उद्योगांना प्राधान्य दिले जात आहे. या अभ्यासाच्या माध्यमातून शाश्वत उद्योजकतेचे संकल्पना, 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (Triple Bottom Line - TBL) ही संकल्पना आणि भारतीय उद्योजकतेच्या परिप्रेक्ष्यात 'हरित स्टार्टअप्स' याचा अभ्यास सदर शोधनिबंधात केला आहे.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives) :-

१. शाश्वत उद्योजकतेची संकल्पना अभ्यासणे.
२. शाश्वत उद्योजकतेतील 'ट्रिपल बॉटम लाईनची' (Triple Bottom Line -TBL) संकल्पना व भूमिका अभ्यासणे.
३. भारतीय परिप्रेक्ष्यातील शाश्वत उद्योजकता (हरित स्टार्टअप्स) अभ्यासणे.
३. संशोधन लेखाचे निष्कर्ष मांडणे.

१.४ संशोधनाचे गृहितके (Hypothesis of the study)

१. भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित होत आहे.

१.५ संशोधन विषयाचे महत्त्व (Significance of the study):-

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि वेगाने बदलणाऱ्या व्यावसायिक पर्यावरणामध्ये, केवळ आर्थिक नफा कमवणे हे व्यवसायाचे एकमेव उद्दिष्ट राहिलेले नाही. हवामान होणारे बदल, नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता आणि सामाजिक जबाबदारीची होत जाणारी जाणीव यामुळे 'शाश्वत उद्योजकता' (Sustainable Entrepreneurship) ही सध्याच्या काळाची नितांत गरज बनली आहे. शाश्वत उद्योजकता या संशोधन विषयाचे महत्त्व प्रामुख्याने शाश्वत उद्योजकता या संकल्पनेची स्पष्टता, भारतीय हरित स्टार्टअप्ससाठी दिशादर्शक, व्यवसायिक नीतिमूल्य आणि शाश्वत विकास, धोरणकर्ते आणि संतुलित व्यावसायिक दृष्टिकोनाची निर्मिती यांसारख्या घटकांनी होते.

१.६ संशोधन पद्धती (Research methodology):-

प्रस्तुत संशोधन लेख हा वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा असून, संपूर्ण माहिती दुय्यम स्तोत्रावर आधारित आहे. शाश्वत उद्योजकता विकास आणि भारतीय हरित स्टार्टअप्स, यांच्या उपलब्ध माहितीवर आधारित सदर संशोधन लेखाची माहिती दिली आहे. या माहितीचा उपयोग करून सदर संशोधन लेखाची मांडणी केली आहे. या अभ्यासात प्राथमिक स्रोताचा वापर करण्यात आलेला नाही.

१.७ माहिती संकलनाचे स्रोत (Source of Data Collection)

अ) दुय्यम माहिती – हि सदर माहिती शाश्वत उद्योजकता विकास आणि केस स्टडी आणि सैद्धांतिक चौकट, शाश्वत उद्योजकता संबंधित पुस्तके, नियतकालिके, संशोधन लेख, शैक्षणिक प्रकाशने, विश्वासाह संकेतस्थळे आणि ऑनलाईन डेटाबेस माहितीचा वापर, इ. माध्यमातून मिळवली आहे

१.८ उद्दिष्टांचे स्पष्टीकरण

१. शाश्वत उद्योजकतेची संकल्पना

अ. शाश्वत उद्योजकता (Sustainable Entrepreneurship)

शाश्वत उद्योजकता म्हणजे असा व्यवसाय किंवा उपक्रम ज्यामध्ये व्यावसायिक आर्थिक नफा कमवण्यासोबतच पर्यावरणाचे संवर्धन करणे व समाजाचे व्यापक हित साधणे या तिन्ही घटकांचा समन्वय आणि समतोल राखत असतो. सोप्या शब्दांत सांगायचे झाले तर, "पर्यावरणातील आणि समाजातील समस्या ओळखून, त्यावर व्यावसायिक आणि नाविन्यपूर्ण (Innovative) उपाय शोधणे व त्यातून शाश्वत मूल्य निर्मिती (Sustainable Value Creation) तसेच शाश्वत उद्योजकता निर्माण करणे म्हणजे शाश्वत उद्योजकता होय."

ब. शाश्वत उद्योजकतेचे मुख्य पैलू (Key Dimensions):

१. आर्थिक सक्षमता (Economic Viability)
२. पर्यावरणीय जबाबदारी (Environmental Responsibility)
३. सामाजिक बांधिलकी आणि व्यावसायिक नीतिमूल्ये (Social Equity & Business Ethics)

क. व्याख्या (Definitions)

Shepherd & Patzelt (2011) यांच्या मते —

शाश्वत उद्योजकता म्हणजे नैसर्गिक पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांच्या टिकाऊपणासाठी संधी शोधणे, मूल्यांकन करणे आणि त्यांचा उपयोग करणे.

२. शाश्वत उद्योजकतेतील 'ट्रिपल बॉटम लाईनची' (Triple Bottom Line -TBL) संकल्पना व भूमिका:

अ. 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (TBL) संकल्पना, पार्श्वभूमी आणि भूमिका

पारंपारिक वाणिज्य आणि व्यवस्थापन शास्त्रात व्यवसायाचे/उद्योगाचे यश मोजण्यासाठी केवळ 'आर्थिक नफा' (Financial Bottom Line) हा एकमेव निकष मानला जात होता. परंतु, १९९४ मध्ये जॉन एल्किंग्टन (John Elkington) यांनी 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (TBL) ही संकल्पना मांडली. या संकल्पनेनुसार, व्यवसायाचे मूल्यमापन केवळ एका निकषावर न करता तीन मुख्य निकषांवर केले जावे. हे तीन निकष किंवा स्तंभ '3 Ps' म्हणून ओळखले जातात:

I. नफा (Profit - आर्थिक बाजू)

II. लोक / समाज (People - सामाजिक बाजू)

III. पर्यावरण (Planet - पर्यावरणीय बाजू)

शाश्वत उद्योजकतेमध्ये या तिन्ही घटकांचा समतोल साधला जात असतो. ज्यावेळेस उद्योग या तिन्ही घटकांना प्राधान्य देत असेल, त्यावेळेस ती उद्योग व्यवस्था शाश्वत उद्योग व्यवस्था म्हणून संबोधली जाते.

ब. शाश्वत उद्योजकतेत TBL ची भूमिका (Role of TBL in Sustainable Entrepreneurship)

शाश्वत उद्योजकता प्रामुख्याने TBL च्या तत्त्वांवर उभी आहे. या शाश्वत उद्योजकतेच्या भूमिकेमध्ये पुढील मुद्दे विचारात घेतले जातात:

१. दिशादर्शक चौकट (Strategic Framework): TBL हे शाश्वत उद्योजकाला व्यवसाय निर्णय घेताना दिशा देणारे साधन आहे.

२. मापन अहवाल साधन (Measurement & Reporting Tool): TBL च्या द्वारे काम करणाऱ्या कंपन्या स्वतःचा Sustainability Report तयार करतात.

३. व्यवसाय मॉडेल रचना (Business Model Design): TBL च्या द्वारे चालणारे शाश्वत उद्योजक हे पर्यावरणास हानी न करता उत्पादन तयार करतात तसेच त्या उत्पादनाला एक सामाजिक मूल्य देतात.

४. गुंतवणूकदार आकर्षण (Investor Attraction): आजचे ESG गुंतवणुकीदार TBL अहवालाच्या आधारे शाश्वत उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करण्याचा निर्णय घेतात.

५. धोरणात्मक अनुपालन (Policy Compliance): धोरणात्मक अनुपालन करण्यासाठी देशांतर्गत व जागतिक स्तरावर काही यंत्रणा निर्माण करण्यात आल्या आहेत. उदाहरणार्थ भारतात सेबीचे Business Responsibility and Sustainability Reporting (BRSR)

६. ब्रँड व प्रतिष्ठान निर्माण (Brand Building): TBL च्या तत्त्वांचे पालन करणाऱ्या कंपन्यांची सामाजिक प्रतिमा उंचावते.

३. भारतातील काही शाश्वत उद्योगांची (हरित स्टार्टअप्सची) माहिती (उदाहरणे):

१. कचरा व्यवस्थापन आणि वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था (Waste Management & Circular Economy):

अ. Phool (फूल): हि हरित स्टार्टअप्स कंपनी मंदिरांमधील निर्मात्यापासून (फुलांच्या कचऱ्यापासून) अगरबत्ती, धूप आणि 'फ्लेदर' बनवते.

ब. Banyan Nation (बनियन नेशन): हे डेटा आणि तंत्रज्ञानावर आधारित भारतातील पहिले प्लास्टिक रिसायकलिंग स्टार्टअप्स कंपनी आहे. ते कचरा वेचकांना मुख्य प्रवाहात आणून आणि ESG नियमांचे काटेकोर पालन करून जागतिक ब्रँड्सना दर्जेदार रिसायकलड प्लास्टिक पुरवण्याचे काम करते.

क. Recykal (रिसायकल): कचरा निर्माण करणारे (उदा. शहरे, कंपन्या) आणि त्यावर प्रक्रिया करणारे (Recyclers) यांच्यात दुवा साधणारे हे एक क्लाउड-आधारित डिजिटल प्लॅटफॉर्म आहे, जे कचरा व्यवस्थापनामध्ये पारदर्शकता आणते.

ड. RCube Recycling (आरक्यूब रिसायकलिंग): ज्या प्रिंटर कार्ट्रिज आणि टोनरचा वापर झाला आहे. त्याचे व्यवस्थापन करून ई-कचरा कमी करण्याचे काम हे स्टार्टअप करते.

२. नूतनीकरणक्षम ऊर्जा आणि ई-मोबिलिटी (Renewable Energy & E-Mobility):

अ. **Ather Energy (एथर एनर्जी):** इलेक्ट्रिक स्कूटर्सच्या निर्मितीमध्ये काम करणारा हा स्टार्टअप वाहतुकीतील प्रदूषण कमी करण्यासाठी आणि स्वच्छ ऊर्जेच्या वापरासाठी काम करत आहे.

ब. **ZunRoof (झनरूफ):** निवासी घरांसाठी आणि छोट्या व्यवसायांसाठी सौर ऊर्जेचे (Solar Rooftop) उपाय पुरवणारे हे स्टार्टअप आहे.

क. **Yulu (युलू):** शहरी भागातील 'लास्ट-माईल कनेक्टिव्हिटी'साठी आणि वाहतूक कोंडी सोडवण्यासाठी इलेक्ट्रिक बाईक भाड्याने देणारे हा एक मायक्रो-मोबिलिटी प्लॅटफॉर्म आहे.

ड. **Battery Smart:** हि कंपनी 1,000+ बॅटरी स्वॅपिंग स्टेशन्सद्वारे EV रेंज अॅन्झायटी दूर करते. EV स्वीकृतीतील मोठा अडथळा सोडवण्यास मदत करते.

३. शाश्वत शेती (Sustainable Agriculture):

अ. **AgriVijay (अॅग्रीविजय):** भारतातील शेतकऱ्यांना सौर पंप, बायोगॅस, आणि सोलर ड्रायर्स यांसारखी नूतनीकरणक्षम ऊर्जेची उपकरणे पुरवणारे हे पहिले मार्केटप्लेस आहे.

ब. **Brisil (ब्रीसिल):** शेतातील भाताच्या तुसाच्या राखेपासून (Rice husk ash) इको-फ्रेंडली सिलिका तयार करणारे हे स्टार्टअप आहे. जे कार्बन उत्सर्जन कमी करते आणि टायर, रबर उत्पादनांसाठी शाश्वत कच्चा माल पुरवते.

क. **Ecozen:** हि कंपनी सोलर-पावर्ड कोल्ड स्टोरेज व पाणी पंप शेतकऱ्यांसाठी पुरवते. पीक नुकसान कमी करते, शेतकरी उत्पन्न वाढवते.

४. पर्यावरणपूरक उत्पादने आणि उपाय (Eco-Friendly Products & Solutions):

अ. **Beco (बेको):** सिंगल-युज प्लास्टिकला आणि रसायनांना पर्याय म्हणून बांबू आणि कॉर्नस्टार्चपासून बनवलेली टिश्यू पेपर, कचऱ्याच्या पिशव्या आणि इतर घरगुती उत्पादने तयार करणारी ही एक हरित कंपनी आहे.

ब. **Bambrew (बॅम्ब्रू):** ई-कॉमर्स आणि FMCG कंपन्यांसाठी बांबू आणि वनस्पतींवर आधारित शाश्वत पॅकेजिंग पुरवणारे स्टार्टअप आहे.

क. **Ekam Eco (एकम इको):** पाण्याची बचत करण्यासाठी पाण्याविना चालणारी स्वच्छतागृहे (Waterless urinals) आणि सांडपाणी प्रक्रियेसाठी नैसर्गिक उपाय विकसित करणारे हे एक नाविन्यपूर्ण स्टार्टअप कंपनी आहे

१.१ गृहीतकृत्याची पडताळणी (Hypothesis Testing)

“ भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित होत आहे.”

H₀: भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित झालेली नाही.

H₁: भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित झालेली आहे.

संबंधित संशोधन लेखाची माहिती दुय्यम स्रोतांवर अवलंबून आहे. या दुय्यम साधनांमधील काही साधनांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. या आढावा वरून असे दिसून येते की, भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित होत आहे. असे निदर्शनास येते,

यावरून हे गृहीतकृत्य सत्य ठरते **H₁:** भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित होत आहे. हे गृहीतकृत्य स्वीकारले जात आहे.

१.१० संशोधन लेखाचे निष्कर्ष (Research Conclusion)

प्रस्तुत संशोधन लेखाच्या सविस्तर अभ्यासातून आणि दुय्यम माहितीच्या विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, शाश्वत उद्योजकता, 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (TBL) संकल्पना आणि भारतातील हरित स्टार्टअप्स (Green Startups) यांचा या संशोधन निबंधामध्ये अभ्यास करण्यात आला. पारंपारिक व्यावसायिक दृष्टिकोनात सकारात्मक बदल होताना दिसत आहे. सद्यस्थितीत भारतीय उद्योग क्षेत्र केवळ 'आर्थिक नफा' (Profit) मिळवण्याच्या पारंपारिक उद्देशाकडून, 'समाज' (People) आणि 'पर्यावरण' (Planet) यांचे संरक्षण करणाऱ्या उद्योगांकडे वळत आहे. 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (TBL) ही संकल्पना आता केवळ एक सिद्धांत न राहता, अनेक भारतीय व्यवसायांसाठी दिशादर्शक आणि मुख्य व्यवसाय मॉडेल (Business Model) बनत आहे.

भारतीय 'हरित स्टार्टअप्स'चा (Green Startups) यशस्वी उद्योग विकसित होत आहे. भारतात कचरा व्यवस्थापन (उदा. Phool, Banyan Nation), ई-मोबिलिटी आणि नूतनीकरणक्षम ऊर्जा (Ather Energy, Yulu), शाश्वत शेती (AgriVijay) आणि

पर्यावरणपूरक उत्पादने (Beco) यांसारख्या विविध क्षेत्रांत हरित स्टार्टअप्स उद्योगांची वाढ लक्षणीय होत आहे. हे स्टार्टअप्स पर्यावरणाच्या समस्यांवर केवळ उपाय शोधत नाहीत, तर त्यातून यशस्वी आणि शाश्वत मूल्य निर्मिती (Sustainable Value Creation) करत आहेत.

गृहीतकाची पुष्टी आणि भारतातील शाश्वत उद्योजकतेचा विकास: दुय्यम माहिती आणि विविध केस स्टडीजच्या आधारे हे स्पष्ट होते की, "भारतातील उद्योग व्यवस्थेमध्ये शाश्वत उद्योजकता ठळकपणे विकसित होत आहे." हे संशोधन गृहीतक (H₁) येथे सार्थ आणि सत्य ठरते. शाश्वत उद्योजकता ही आता भारतीय अर्थव्यवस्थेत एक प्रमुख आणि आश्वासक बाब बनत चालली आहे.

गुंतवणूकदारांचा बदलता कल आणि व्यावसायिक नीतिमूल्ये हरित उद्योगांमध्ये विकसित होत आहे. केवळ ग्राहकच नाही, तर गुंतवणूकदारही (ESG Investors) शाश्वतता अहवाल (Sustainability Reports) आणि TBL तत्वांचे पालन करणाऱ्या उद्योगांना प्राधान्य देत आहेत. यामुळे कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स (Corporate Governance) आणि व्यावसायिक नीतिमूल्यांचे काटेकोर पालन करणाऱ्या कंपन्यांची बाजारातील प्रतिष्ठा आणि ब्रँड व्हॅल्यू वाढताना दिसत आहे. शाश्वत उद्योजकता ही केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करत नाही, तर ती नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर करून नवीन रोजगार निर्माण करत आहे. देशाच्या शाश्वत आर्थिक विकासात (Sustainable Economic Development) हरित उद्योजकतेचे हे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे.

१.११ संदर्भसूची (Reference): -

- i. C.R.Kothari, (2004), Research Methodology, Methods and Techniques, (Second Revised Edition), New Age International Publications, Noida.
- ii. झाल्टे धीरज व इतर, २०२३, " संशोधन पद्धती" प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
- iii. <https://acr-journal.com/article/green-ventures-and-sustainable-models-the-rise-of-eco-innovation-in-startups-1699/>
- iv. <https://www.growthjockey.com/blogs/sustainable-startups-in-india>
- v. <https://changestarted.com/change-started-11-indian-green-startups-of-2025/>
- vi. <https://revolve.media/features/the-startups-leading-indias-climate-tech-transformation>
- vii. <https://www.asiatomorrow.net/articles/green-innovations-the-rising-startups-shaping-indias-sustainable-future>
- viii. https://thebetterearthlings.com/top-15-sustainable-startups-in-india/?utm_source=chatgpt.com
- ix. https://www.iicsr.com/post/made-in-india-sustainability-startups-you-need-to-know?utm_source=chatgpt.com
- x. <https://www.aimspress.com/article/doi/10.3934/GF.2022012>
- xi. <https://www.technoserve.org/blog/green-startups-india/>
- xii. <https://revolve.media/features/the-startups-leading-indias-climate-tech-transformation>
